

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Брегін О.Б.

науковий співробітник,

Національний заповідник «Замки Тернопілля»

АНАЛІЗ КАРТОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ОБЛОГИ ЗБАРАЖА 1649 РОКУ НА ОСНОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА С. АЛЕКСАНДРОВИЧА (М. ТОРУНЬ, ПОЛЬЩА)

Оборона збараського табору польських військ проти переважаючих у багато разів військ козацьких повстанців Богдана Хмельницького і кримських татар хана Іслама Гірея начебто вже досить добре відома. Понад сторіччя тому вона була предметом досліджень Людвіка Кубалі, згодом широко спопуляризованих [2, с. 112]. У свідомості вже багатьох поколінь поляків живе барвиста картина цих подій, змальована чарівним пером Генрика Сенкевича у “Вогнем і мечем”.

Опублікована через півстоліття сумлінна розвідка ксьондза Людвіка Фроня з ордену павлінів спирається на значно поширену джерельну базу й новітні дослідження. Цей автор зробив спробу співставлення Сенкевичевої візії з “історичною правдою” [4, с. 301]. Обидва твори дають аналіз топографії, відтворення ходу подій та їх локалізацію на місцевості, а також показують трізню в оцінках повстання Хмельницького [3, с. 19].

Автори всіх згаданих публікацій не були ознайомлені з жодними картографічними джерелами, які полегшили б просторове відтворення перебігу подій. А саме вони є основним матеріалом для досліджень облоги фортець чи укріплень таборів. Про існування в минулому планів збараського табору знав ксьондз Фронь. Проте, вважаючи їх безповоротно втраченими, він спробував самостійно на підставі писемних джерел і особистого ознайомлення з місцевістю схематично відтворити розташування і розпланування польського табору, яке враховувало поступове звуження укріплень. Його висновки потім прийняв Ян Відацький, не взявши до уваги важливі результати спостережень Станіслава Гербста й Адама Мілобендзького, про які йтиметься далі [1, с. 124].

Вже 1948 р. Станіслав Гербст вдало ідентифікував позбавлений будь-яких написів невеличкий схематичний план, роботу гданського графіка Вільгельма Гондіуса, стверджуючи: “незакінчений сліпий план, що єднається з циклом Гондіуса, зображає, на мою думку, облогу Збаража 1649 р. Боплан у тій облозі участі не брав. З іншого джерела відомо, що збараський оборонний табір проєктував лотарінжець інженер Нікола Дюбуа, а також, що звуження на третьому й четвертому етапах здійснив Себастьян Адерс. Можливо, що репродукований тут мідерит (125 мм x 91 мм) є гравюрою з того плану, який виконав військовий топограф, поручник артилерії Войцех Радван Радванський, автор віршованої “Збараської експедиції”, Варшава, 1649 [1, с. 140]. Помилково приписаний Себастьянові Адерсу “план четвертого етапу” табору, розпланованого вже Войцехом Радваном Радванським. Заслугують на увагу влучне розпізнання і синтетична оцінка важливості цього картографічного джерела: “Новий план витримує порівняння з сучасною тактичною картою і докладними історичними реляціями і становить підставу для нового, але вже топографічного коректного змалювання перебігу славетної облоги.

Порівнявши зміст “нововідкритого” рукописного плану з відомою здавна незакінченою Гравюрою Гондіуса, переконаємось у принциповій збіжності композиції досить складного контуру кількох поясів фортифікації. В обох випадках польський табір творять чотири послідовні лінії польових укріплень з бастионами та іншими спорудами. Їх взаєморозташування майже ідентичне. Те ж слід сказати про контур постійних фортифікацій замку і підзамча (“Підгороддя”), які становлять серцевину і центральний окоп – останній об’єкт оборони. Вони були захищені від заходу безпосередньо глибоко врізаною долиною ріки Гнізни, а опосередковано – розташованим за нею укріпленим містом. Окремі лінії польових фортифікацій мають на обох планах певні відмінності. На першій лінії вони мінімальні: лише крайній лівий фрагмент польових фортифікацій поданий на плані Гондіуса як прямокутна платформа, а згідно з рукописним планом це замкнутий форт у формі нерегулярного напівбастиону. На другій лінії на плані Гондіуса наріжна споруда в найсхіднішій точці подана з досить значним відхиленням напрямку осі до півдня; сусідня з півдня прямокутна платформа дістала спереду наріжник, що перетворив її на бастион. Тут не стало висуненого поза окружність валу квадратного окремо розташованого реду, який на рукописному плані прикриває джерело малого потоку, що впадає до ставу. Третя лінія,

з досить ускладненим контуром, на плані Гондіуса дуже узагальнена і тому цілковито деформована. Особливо впадає в очі перетворення великого наріжного укріплення, розташованого на відрізьку двох третин найдовшої куртини, на прямокутну платформу. Та найбільшої зміни зазнала на плані Гондіуса четверта лінія. Рукописний план подає просту і послідовну композицію контуру, який на половині довжини валу утворює тупий кут з бастіоном на заломленні з двома парами двораменників: на правій і на лівій куртині. У Гондіуса цей фрагмент змінений до невпізнання введенням цілком фантастичної нерегулярної ламаної лінії. Здається, що пояснити це можна використанням перед гравіюванням попереднього плану укріплень раніших фаз, виготовленого перед насипанням третього і четвертого валів від сходу, які представлені тут лише орієнтовно, на підставі пізнішої реляції усної (або письмової), не підкріпленої картографічними даними [1, с. 127].

Про майже ідентичне зображення укріплень Замку і Підгороддя на обох планах уже йшлося. Натомість відокремлені фортифікації міста Збаража подані на обох планах цілком відмінно. У Гондіуса маємо начерк неправильного п'ятикутника з сімома бастіонами: на чотирьох наріжниках і на двох куртинах із західного боку. На рукописному плані це досить правильний шестикутник з чотирма малими наріжними бастіонами і двома спорудами іншої форми на західних куртинах. В обох випадках на східній і південній куртинах, які лежать уздовж долини річки Гнізни, нема ніяких споруд. Невеликий план Гондіуса значно бідніший за змістом. На ньому не вказано, зокрема, таких об'єктів, як велика гребля, що, перепинивши річку, утворила Базаринецький став, а далі з'єдналася з мостом між Замком (точніше Підгороддям) і містом; храм у південній частині, врешті забудова подвір'я Замку і південної частини Підгороддя. Цей план хибує також на перекручення картографічної інформації.

Різницю в орієнтації обох планів пояснити неважко. Обидві друковані карти України Гійома Боплана ("генеральна" і "спеціальна"), гравійовані тим же Вільгельмом Гондіусом, були виконані в південній орієнтації [3, с. 372].

Встановлення авторства вперше публікованого нині плану, попри відсутність на ньому будь-яких вказівок, не є важкою справою. Уже давніші висновки з цього приводу Людвіка Фроня і Станіслава Гербста щодо карт збаразького табору, виконаних Войцехом Радванським, наводять на здогад, що маємо справу з однією з них або її копією.

Це помітив уже Тадеуш Новак, наводячи основну інформацію про Войцеха Радванського, який у 1648–1653 рр. був помічником, а згодом поручником і цейквартом Львівського арсеналу [1, с. 128].

Отже, якою мірою план з 1649 р. змінює образ табору, що функціонує в літературі? Відповідь дає докладне порівняння: а) рукописного плану (Радванського) з 1649 р. і б) гіпотетичної реконструкції Людвіка Фронся. Воно також вплине на розуміння цілісності й подробиць перебігу боїв за Збараж і літньої кампанії 1649 р.

Розташування табору: а) на схід (з відхиленням до півночі) від Замку і міста, спираючись лівим крилом на крутий берег Базаринецького ставу, починаючи з його “верхів’я”; б) на південь від міста і Замку, далеко від згаданого Базаринецького ставу, який на реконструкції стикається лише з крайнім північно-західним фрагментом укріплень Підгороддя. Поверхня ставу тут обмежена до стану з ХХ ст.

Лінії польових укріплень табору: а) виразно представлені чотири послідовні лінії польових укріплень. За ними п’яту лінію утворюють сталі фортифікації – Підгороддя з висунутим наперед неї квадратом Замку на половині східної куртини; б) показано лише чотири лінії польових фортифікація. Четверту локалізовано майже на місці Підгороддя. В її середині – квадрат Замку. Цілковита відсутність фортифікація Підгороддя.

Довжина окружності укріплень у першій фазі, напрямки відтинків валу, форми оборонних споруд: а) понад 10 000 м, конфігурація валів пристосована до локальних властивостей місцевості, велика різноманітність форм укріплень; б) бл. 8 250 м, контур валів, бастіони з надміру гострими кутами і рavelіни схематичні.

Фортифікації міста: а) з нерегулярним бастіоновим контуром, з невеликими бастіонами на зламах лінії валів; б) далекий від дійсності контур міста, оточеного валом або муром, що утворює безперервну оборонну лінію відкритих вез.

Фортифікації облоги, позиції артилерії і табори козаків, а також татар: а) локалізація таборів – багато інформації. Особливо цікаве зображення валів, насипаних козаками перед третім і четвертим валами оборонців, і докладна локалізація батарей; б) зовсім упущені [1, с. 134].

В результаті написання стаття було з’ясовано ряд особливостей та невідповідностей між подіями під Збаражем 1649 року описані в трилогії та такими, що відбувалися в дійсності. Проведено детальний аналіз

історичних та картографічних джерел з даної теми, що публікувалися протягом останнього часу.

Список використаних джерел:

1. Александрович С. План оборонного табору коронного війська в Збаражі 1649 р. // Збірник наукових праць «Боплан і Україна», Львів. – 1998. – С. 123–145.
2. Kubala L. Oblezenie Zbaraza i pokoj pod Zborowem // Kubala L. Szkice historyczne. – Ser. 1. – Wyd.III. – Krakow, 1896. – S. 11–191.
3. Frasz L. Obrona Zbaraza wedlug “Ogniem i mieczem” wswietle prawdy historycznej. – Krakow, 1934. – S. 39.
4. Herbst St. Trzy przyczynki do dziejow fortyfikacji XVII wieku // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. – 1948. – R.X. – № 1. – S. 321.